

Alina Filinowicz

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
Uniwersytet w Białymstoku

LITEWSKI RDZEŃ *VAR-* W NAZWACH TERENOWYCH SOKÓLSZCZYZNY

Key words: microtoponymy, Lithuanian elements, linguistic hybrid, Polish-Byelorussian border-territory

Celem artykułu jest językowa analiza nazw terenowych z obszaru powiatu sokólskiego zawierających w podstawie słotwórczej litewski rdzeń *var-* oraz przedstawienie sposobu adaptacji tych nazw na obszarze słowiańskim.

Powiat sokólski znajduje się w środkowej części obecnego województwa podlaskiego przy granicy z Białorusią. Ze względu na swoje położenie ma charakter typowo pograniczny. Od najdawniejszych czasów był to teren zetknięcia się z jednej strony ludności bałtyckiej i słowiańskiej, z drugiej zaś – Słowian wschodnich i zachodnich¹. W przeszłości rejony należące do dzisiejszej Sokólszczyzny pokrywała zwarta i rozległa Puszcza Grodzieńska, położona w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, wchodziła w skład dóbr królewskich i administracyjnie należała do powiatu grodzieńskiego w województwie trockim. Badany obszar zasiedlony został stosunkowo późno. Na przełomie XVII i XVIII w. procesy osadnicze na Sokólszczyźnie nie były jeszcze zakończone: „Miasto powiatowe Sokółka oraz prawie cały obecny powiat sokólski powstały na „surowym korzeniu”, po wykarczowaniu puszczy w wieku XVIII” [Jakubowski 1935, 107].

Obecnie powiat sokólski zróżnicowany jest pod względem etnicznym, językowym i konfesyjnym. Mieszkają tu obok siebie Polacy, Białorusini, Tatarzy, a dawniej byli też Litwini². Dzisiaj na omawianym terenie obok gwar

¹ Zagadnienie kolonizacji Białostoczczyzny szeroko omówił J. Wiśniewski [Wiśniewski 1964, 115–135; 1964, 3–38; 1977, 7–80].

² Niewielką liczbę Litwinów zarejestrowano na tym obszarze w czasie pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w imperium rosyjskim w roku 1897 [Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g. 1904. Pod red. N.A. Trojnickago. XI. Grodnenskaja gubernija.

polskich występują gwary białoruskie. Gwara białoruska pełni funkcję języka domowego w obrębie rodziny i ewentualnie mieszkańców danej wsi, a polszczyzny używa się w kontaktach zewnętrznych z obcymi, w szkole, w kościele. Ten układ stosunków językowych ulega stopniowym zmianom w związku z wkraczaniem polszczyzny do życia codziennego. W zachodnim pasie zasięgu gwar białoruskich średnie i młodsze pokolenie mówi już wyłącznie po polsku, a gwara białoruska zachowała się częściowo jako środek porozumiewania się ludzi najstarszych. Część mieszkańców wschodnich terenów powiatu jest dwujęzyczna. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich na omawianym obszarze, ważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne tych gwar przedstawione są w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, zwłaszcza w tomie I [1980].

Zapisy gwarowe nazw terenowych z powiatu sokólskiego zebrał w latach 1965-1967 M. Wróblewski, a z pow. dąbrowskiego w roku 1967 – M. Kondratiuk podczas prac nad rejestracją nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów RP. Materiały gwarowe zostały uzupełnione częściowo o własne zapisy zebrane w terenie od miejscowej autochtonicznej ludności.

Zróznicowane pod względem etnicznym i językowym procesy osadnicze badanego terenu znalazły swoje potwierdzenie w nazwach geograficznych. Dziś wśród nazw geograficznych słowiańskich występują toponimy, mikrotoponimy i hydronimy pochodzenia bałtyckiego, przeważnie litewskiego.

Z wyekscerpowanego materiału onimicznego dla potrzeb artykułu wybrano mikrotoponimy zawierające w podstawie słowotwórczej litewski rdzeń *var-*. W litewskiej literaturze przedmiotu nazwy z elementem *var-* związane są z terminologią hydrograficzną [Vanagas 1981].

Odnotowane na obszarze Litwy nazwy z *var-* występują w wielu rejonach i w różnych formach. Oznaczone przez te nazwy obiekty to głównie rzeki, rzadziej jeziora, łąki i bagna. Oto niektóre przykłady³:

Vārē – rzeka i jezioro; *Vārius* rzeka; *Varēlis* rzeka i jezioro; *Varēnė*, *Varėnà* rzeka; *Variėkà* jezioro; *Varikėlis* jezioro; *Varinė* rzeka; *Varuōnė*, *Veruōnė* rzeka; *Vār-upis* rzeka; *Var-upelis* rzeka; *Var-upė* rzeka; *Varai* łąka; *Vārai* łąka; *Varėlės* łąka i bagno; *Varėliai* bagno, las, pole; *Varėlis* rów; *Vārės* łąka.

Etymologia rdzenia *var-* nie jest całkowicie jasna. Podane dla porównania niektóre litewskie nazwy geograficzne z *var-* mogą być niedawne i łączyć należy

Moskwa: 2-3]. Jak wynika z danych tego spisu, w rubrykach określających ludność według przynależności językowej, Litwini mieszkali w trzech ówczesnych powiatach („ujezdach”) guberni grodzieńskiej, tj. sokólskim, białostockim i bielskim. Osób uznających język litewski za ojczysty zarejestrowano najwięcej w powiecie sokólskim (74 mieszkańców), znacznie mniej w pow. białostockim (27 mieszkańców) i 7 osób w pow. bielskim.

³ Przykłady nazw geograficznych z obszaru Litwy wynotowano ze *Słownika etymologicznego hydronimów litewskich* [Vanagas 1981, 362-363]. Przekład z języka litewskiego Nijola Birgiel.

je zapewne z lit. *vāras* ‘zerdź do grodzienia plotu’ [DLKŽ] bądź też po prostu z miejscami pędzenia bydła na pastwiska. Objasnienie etymologii hydronimów z rdzeniem *var-* utrudniają nazwy rzek i jezior z *ver-*, których związek z hydronimami na *var-* jest całkiem możliwy – por. n. rzeki *Veruōnē* obok formy podstawowej *Varuōnē*. Wydaje się, że hydronimy z *var-* można by łączyć z lit. czasownikiem *varýti* ‘usuwać, odganiać; zmuszać do ruchu w jakimś kierunku, pędzić [np. bydło]; przewozić, przemieszczać’ (i inne znaczenia). Znana jest też inna, indoeuropejska, wersja pochodzenia litewskich hydronimów o rdzeniu *var-*, *ver-*, według której rdzeń *var-*, *ver-* wywodzi się z ide. **uer-*, **uor-*, **ur-* ‘woda, deszcz, rzeka’: staroide. *vār*, *vāri* ‘woda’, aw. *vār* ‘deszcz’, *vairi-* ‘jezioro’, por. *Vara* rzeka w Ligurii, *Wara*, *Vera* rzeka we Francji, *Varus* rzeka we Włoszech itd. [Vanagas 1981, 362-363]. Można też porównać dosyć dobrze umotywowaną opinię P. Skardżiusa [Skardżius 1973, 9-72], według której hydronimy z *var-*, *ver-*, *vir-* należy wiązać z lit. *virti* ‘wrzeć, bulgotać; gotować się’, por. lit. *varūs* ‘łatwo gotujący się’, *verėnas* ‘zupa’, *versmė* ‘źródło’, *virulys* ‘wirowanie wody, wir’ (i inne znaczenia).

Prezentowane mikrotoponimy z powiatu sokólskiego zawierające w podstawie słowotwórczej element litewski *var-* występują w postaci zeslawizowanej pod względem fonetycznym lub morfologicznym, przykłady:

WAROK, gw. *Var'ok*, gen. *-rk'a*, loc. *-rk'u*, łąka, wś Poganica, gm. Sidra.

WARKI, gw. *Varķ'ie*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*: 1) łąka, wś Długosielce, gm. Kuźnica; 2) łąka, wś Mieleszkowce Pawłowickie, gm. Kuźnica; 3) zarośla, łąka, wś Mieleszkowce Zalesiańskie, gm. Kuźnica; 4) gw. *Varķ'ie*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ańi*, łąka, wś Ogrodniki, gm. Sidra; 5) gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*, łąka, wś Zalesie, gm. Sidra; 6) gw. *Varķ'ė*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*, łąka, wś Bierniki, gm. Sidra; 7) łąka, wś Bierwicha, gm. Sidra; 8) kol., łąka, wś Makowlany, gm. Sidra; 9) łąka, wś Podsutki, gm. Sidra.

WARY, gw. *Var'yė*, gen. *-r'oũ*, loc. *-r'ox*: 1) łąka, wś Harkawicze, gm. Szudziałowo; 2) łąka, wś Kraśniany, gm. Sokółka; 3) łąka, wś Minkowce, gm. Szudziałowo; 4) pole, łąka, wś Woroniany, gm. Sokółka; 5) gen. *-r'uouũ*, loc. *-r'uox*, łąka, wś Wroczyńszczyzna, gm. Sokółka.

ZA WARKAMI, gw. *Za Varķ'ańi*, gen. *Zza Varķ'ouũ*, pole, wś Ogrodniki, gm. Sidra.

ZA WARKI, gw. *Za Varķ'ie*, gen. *Zza Varķ'ouũ*, loc. *Za Varķ'ańi*, kol., pole, wś Zalesie, gm. Sidra.

ŚCIERPIEJSKI WAROK, gw. *Śćerp'ejski Var'ok*, gen. *Śćerp'ejskaho Var'k'a*, loc. *Śćerp'ejskim Vark'u*, łąka, zarośla, wś Mielenkowce, gm. Kuźnica.

Wymienione wyżej nazwy terenowe nie nazywają obiektów wodnych (jak w przypadku nazw na obszarze etnicznie litewskim), w powiecie sokólskim określają najczęściej łąki, rzadziej pola i zarośla.

Z względu na budowę strukturalną wyróżnić możemy nazwy proste występujące zarówno w liczbie pojedynczej – *Warok*, jak i mnogiej – *Warki*, *Wary*, oraz nazwy złożone – *Ścierpiejski Warok* (pierwszy i drugi człon tej

nazwy zawiera element litewski [Kondratiuk 1985, 69, 181-182]). Dwukrotnie odnotowano zestawienia w formie wyrażenia przyimkowego, wskazujące na położenie względem innego obiektu: *Za Warkami*, *Za Warki*.

Nazwy litewskie bądź nazwy zawierające jakiś element litewski (rdzeń lub formant toponimiczny) na obszarze słowiańskim ulegały adaptacji. Współczesne brzmienie mikrotoponimów jest wynikiem długotrwałej interferencji języków polskiego, białoruskiego oraz dziś już tu nieużywanego języka litewskiego.

Cechy językowe prezentowanych mikrotoponimów pokrywają się ze współczesnym zróznicowniem dialektalnym terenu. Badany teren znajduje się na obszarze gwar wschodniosłowiańskich, a gwary powiatu sokólskiego są naturalnym przedłużeniem na zachód białoruskiego dialektu południowo-zachodniego (jego podgrupy grodzieńsko-baranowickiej) [Крыўіцкі 2003, 160-180; Barszczewska 2012, 134-136, 152-156]. Do specyficznych cech białoruskich odnotowanych w mikrotoponimii należą m.in.:

- wschodniosłowiański akcent swobodny i ruchomy w odróżnieniu od akcentu polskiego na przedostatniej sylabie: *Var'ok*, *Varĳ'ie*;
- charakterystyczne dyftongi w mianowniku i dopełniaczu l.mn. *Var'yē*, gen. *Var'uōŭ*, *Zza Vark'ouŭ*;
- akcentowana końcówka *-e* w mianowniku l.mn.: *Varĳ'é*;
- akcentowana końcówka *-ox* w miejscowniku l.mn.: *Var'ox* // *Var'uōx*, *Vark'ox*.

Analizowane nazwy uznać można za hybrydy językowe⁴. Zawierają one podstawę derywacyjną litewską i formant toponimiczny słowiański, np. *Warak* – słowiański sufiks deminutywny *-ok*; *Warki* – elementem słowiańskim w nazwie jest *-ki*.

Poza badanym terenem mikrotoponimy z elementem *var-* zanotowano w powiecie augustowskim, w postaci zbliżonej do hydronimów z obszaru Litwy, por. gw. *Var'e* – łąki we wsi Dulkowszczyzna, gm. Lipsk; pastwisko we wsi Jaczniki, gm. Lipsk⁵ i nazwę rzeki *Vārė* na Litwie. Na południe od Białegostoku we wsi Rzepniki w gm. Zabłudów zarejestrowano nazwę *Warele* (pastwisko) oraz na zachodzie regionu białostockiego n. *Werykle*⁶: 1) kol., łąki we wsi Nowa Wieś, gm. Trzciannie, pow. moniecki; 2) kol., pole we wsi Zubole, gm. Trzciannie, pow. moniecki. Etymologię tych nazw należy wiązać z litewskim *var-* // *ver-*.

Warto zaznaczyć, że na obszarze Białorusi w obwodzie grodzieńskim (bezpośrednio graniczącym z powiatem sokólskim) kilkakrotnie odnotowano mikrotoponimy w brzmieniu *Варók*, *Варбі*, *Варпé*; nazywają one głównie łąki, łąki kośne, pola⁷, por. brus. gw. *варók* 'ogrodzony popław (rodzaj wyżynnej łąki)

⁴ Por. artykuły M. Kondratiuka [Kondratiuk 1986, 193-197; 2002, 73-79].

⁵ Przykłady mikrotoponimów wynotowano ze *Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*.

⁶ Szerzej o etymologii mikrotoponimu *Werykle* zob. [Kondratiuk 1985, 189].

⁷ Mikrotoponimy z obszaru Białorusi wynotowano z *Onomastycznego słownika Grodzieńszczyzny*. T. I. *Mikrotoponimy* [2005].

w końcu gospodarstwa, folwarku; mały kawałek ziemi, niezaorany pługiem' [Kondratiuk 1985, 181-182; Яшикин 2005, 139].

Poza omówionymi w artykule nazwami terenowymi na obszarze powiatu sokólskiego występuje wiele innych mikrotoponimów powstałych na podłożu języka litewskiego, jednak dla potrzeb artykułu wybrano tylko część z nich⁸. Natomiast elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii całego regionu białostockiego wyczerpująco przedstawił w swojej monografii M. Kondratiuk [Kondratiuk 1985].

Bibliografia

- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. 1980. Red. Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. T. I. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN: 134-136, 152-156.
- Jakubowski Jerzy. 1935. *Powiat grodzieński w XVI wieku*. W: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*. Z. III. Kraków: 107.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 1972. T. V. Vilnius.
- Kondratiuk Michał. 1985. *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Kondratiuk Michał. 1986. *Bałtycko-słowiańskie hybrydy nazewnicze z formantami -i(z)na, -szczy(z)na, -icha na terenie Białostoczczyzny*. W: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*. Red. Warchoń S. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 185-198.
- Kondratiuk Michał. 2002. *Nazwy komponowane słowiańsko-bałtyckie w toponimii północno-wschodniej Polski*. W: *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*. Red. Kondratiuk M. T. IV. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 73-79.
- Skardžius Pranas. 1973. *Lietuvių vandenvardžiai su -nt-. Jų daryba, kilmė, reikšmė*. W: *Lituanistikos darbai. Lituanistikos institutas*. T. III. University of Illinois at Chicago: 9-72.
- Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*. 1992. Red. Barszczewska J., Głuszkowska N., Jasińska T., Smułkowa E. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 524-525, 593.
- Vanagas Aleksandras. 1981. *Lietuvių hidronimu etimologinis žodynas*. Vilnius: Leidykla Mokslas: 362-363.
- Wiśniewski Jerzy. 1964. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*. „Acta Baltico-Slavica” I: 115-135.
- Wiśniewski Jerzy. 1964. *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku*. W: *Navukovy zbornik*. Białystok: Wydany przez Zarząd Główny Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Polsce: 3-38.
- Wiśniewski Jerzy. 1977. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*. „Acta Baltico-Slavica” XI: 7-80.

⁸ Pełne opracowanie nazw terenowych z obszaru powiatu sokólskiego, w tym mikrotoponimów litewskiego pochodzenia, zawiera praca doktorska A. Filinowicz, *Mikrotoponimia dawnego powiatu sokólskiego*, obroniona na Uniwersytecie w Białymstoku w 2012 r.

Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны. У 2 частках. Частка I. Мікраапанімы. 2005.

Рэд. Ламака В.М. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы.
Крывіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы.* Мінск: Вышэйшая
школа: 160-180.

Яшкін Іван. 2005. *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія.
Гідралогія.* Мінск: Беларуская навука: 139.

Summary

LITHUANIAN STEM *VAR-* IN PLACE NAMES OF THE SOKÓŁKA DISTRICT

This article describes the etymology of the Sokółka district's microtoponyms containing the word stem *var-*. In Lithuanian source literature, names with the *var-* component are connected with hydrographic elements.

The author directs attention to a borderland nature of the analyzed region. The Sokółka district is located in the central part of Podlaskie Voivodeship, next to the Belarusian border. Since time immemorial, it has been a place where Baltic and Slavonic peoples came into contact with Eastern and Western Slavs. Ethnically and linguistically diversified settlement processes concerning the discussed region are reflected in place names. Not only Polish place names, but also those of East Slavic and Baltic origins can be found there.

Kontakt z Autorką:
alafilinowicz@poczta.onet.pl